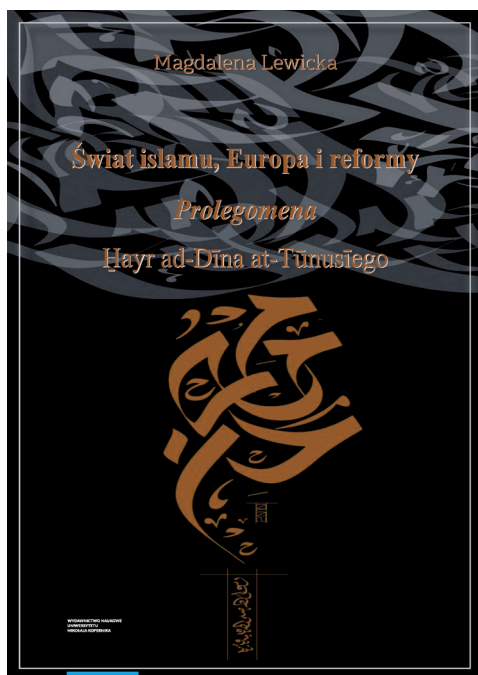

Magdalena Kubarek*

(Nie) najprostsza droga

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/LC.2019.017>

Książka *Świat islamu, Europa i reformy. Prolegomena Hayr ad-Dīna at-Tūnusiego* autorstwa Magdaleny Lewickiej włącza się w polski dyskurs wokół społeczno-politycznej myśli świata arabsko-muzułmańskiego. Autorka, arabistka i badaczka islamu, poświęca swoje rozważania koncepcji Hayr ad-Dīna at-Tūnusiego, XIX-

* Dr nauk humanistycznych w zakresie literaturoznawstwa, adiunkt w Pracowni Języka i Kultury Arabskiej na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.
E-mail: magdakubarek@umk.pl.

wiecznego tunezyjskiego myśliciela i męża stanu, zawartej w dziele zatytułowanym *Aqwam al-masālik fi ma'rifat aḥwāl al-mamālik* (*Najprostsza droga do poznania sytuacji w królestwach*). Jego najistotniejszą część stanowi *Al-Muqaddima*, czyli „Wstęp”, w którym At-Tūnusī przedstawia zręby swojej myśli politycznej. Do innych dzieł publicystycznych Hayr ad-Dīna należy autobiografia zatytułowana *A mes enfants: memories de ma vie privée et politique* oraz esej *Mon programme*, opublikowane w latach 30. XX wieku w „Revue Tunisienne”, wydawanym w Tunisie przez Institut de Carthage. Obie te pozycje, jakkolwiek interesujące dla badaczy epoki, nie wnoszą jednak żadnego *novum* do programu społeczno-politycznego Tunezyjczyka (Lewicka 2017: 72).

Książka składa się z dwóch uzupełniających się części: wprowadzenia i przekładu. Na pierwszych osiemdziesięciu stronach badaczka kreśli sylwetkę i dzieło „ojca tunezyjskiego odrodzenia”. Szczegółowo charakteryzuje poszczególne etapy życia i obszary działalności At-Tūnusiego, poczynając od upływającej w niewoli młodości, przez kolejne etapy jego kariery wojskowej i politycznej, na śmierci w Stambule kończąc. Autorka nie ogranicza się jedynie do omówienia drogi życiowej Hayr ad-Dīna – obfitującej w nagłe zwroty, wzloty i upadki, ale umieszcza jego losy na tle realiów polityczno-społecznych XIX-wiecznej Tunezji, które wszakże ukształtowały tego czerkieskiego niewolnika i miały decydujący wpływ na jego poglądy i karierę. W dalszej części wywodu Lewicka przechodzi do omówienia traktatu *Aqwam al-masālik fi ma'rifat aḥwāl al-mamālik*, opisując jego strukturę, a także analizując zawarte w nim koncepcje z uwzględnieniem szczególnej roli prolegomenów, stanowiącej niewątpliwie klucz do zrozumienia reformatorskich idei Tunezyjczyka.

Drugą część monografii stanowi przekład *Al-Muqaddimy*, podzielonej na trzy

podrozdziały: *Reformy (At-Tanzīmāt)*, *Cywilizacja Europejska (At-Tamaddun al-Ūrubāwī)* oraz *Podsumowanie odkryć i wynalazków (Talḥiṣ al-muktaṣafāt wa-al-muḥtara'āt)*, będącej nie tylko traktatem politycznym, ale także przykładem stylu publicystycznego charakterystycznego dla XIX-wiecznej prozy arabskiej¹.

Na rynku wydawniczym w ostatnich latach pojawiło się wiele pozycji dotyczących świata islamu, autorstwa zarówno rodzimych badaczy, jak i przekładów publikacji obcojęzycznych. Przyczyn zainteresowania tą problematyką należy upatrywać w strategicznym znaczeniu tego obszaru dla stabilizacji sytuacji geopolitycznej w dzisiejszym świecie. Z pewnością ważną część dostępnych opracowań stanowią publikacje poświęcone burzliwej historii relacji między światem Zachodu a światem islamu, które w najnowszej odsłonie przyjęły formę walki ze światowym terroryzmem. Wiele z tych pozycji, które wyszły spod pióra europejskich i amerykańskich politologów czy historyków, opiera się jednak na źródłach zachodnich i reprezentuje europocentryczny punkt widzenia, a nierzadko także rację stanu. Na szczęście wśród nich znajdują się również opracowania dorobku arabskich myślicieli i intelektualistów, które włączają ich głos do współczesnej dyskusji toczącej się nad kondycją cywilizacji arabsko-muzułmańskiej². W ten nurt wpisuje się monografia poświęcona polityczno-społecznym koncepcjom At-Tūnusiego³, myśliciela

mało znanego nie tylko w Europie, ale nawet w świecie arabskim.

Kariera Ḥayr ad-Dīna at-Tūnusiego, od niewolnika do jednego z bardziej wpływowych ludzi w imperium, jest dość typowa dla epoki osmańskiej. Człowiek ten był pochodzenia czerkieskiego, pisał po arabsku, traktował Tunezję jako ojczyznę, ale służył tureckim suwerenom. Po zakupieniu przez Aḥmada Beja (sprawującego władzę w Tunezji w latach 1837–1855) trafił ze stambulskiego dworu do Tunisu, który po latach stał się jego ojczyzną. Uzyskawszy wszechstronne wykształcenie, tradycyjne i nowoczesne, szybko pokonywał kolejne szczeble kariery, najpierw wojskowej, następnie politycznej. Pełnił szereg wysokich funkcji, począwszy od ministra po urząd premiera, aby po fiasku reform podać się do dymisji i zrzec wszelkich funkcji pełnionych w imieniu beja Tunisu. Pod koniec życia Ḥayr ad-Dīn wrócił do Stambułu i został mianowany wielkim wezyrem. Wydawało się, że los jeszcze raz uśmiechnął się do byłego niewolnika, ale postępowe poglądy At-Tūnusiego nie przypadły do gustu sułtanowi 'Abd al-Ḥamīdowi (1876–1909). Ostatecznie suweren pozbawił władzy Tunezyjczyka i do końca życia trzymał w odosobnieniu⁴.

Koncepcje polityczno-społeczne At-Tūnusiego czerpią z tradycji muzułmańskiej, ale bez wątpienia na ich ostateczną krystalizację

arabskojęzyczne traktujące o At-Tūnusim: Karrū 1958; Mazāli 1971; Samli 1973; Abū Ḥamdān 1993; Al-Ḥūsi 2004. Zob. Lewicka 2017: 17–18.

⁴ Zdecydowanie negatywną ocenę reform Ḥayr ad-Dīna prezentuje Andrzej Dziubiński, wybitny znawca historii państw Maghrebu. Badacz ten nie odnosi się jednak w swojej ocenie do samej koncepcji polityczno-społecznej, ale do wypaczeń i nadużyć, które nastąpiły po zmianach ustrojowych i które wbrew intencjom reformatorów („i ich naiwnej wierze w pozytywne i automatyczne zastosowanie wynalazków europejskich w tradycyjnym społeczeństwie i państwie muzułmańskim”) stały się jedną z przyczyn upadku Tunezji. Zob. Dziubiński 1984: 84–85.

¹ Autorka zwraca uwagę, że początkowo dzieło to było klasyfikowane jako literatura podróżnicza (*ar-riḥla*) ze względu na tytuł charakterystyczny dla tego gatunku podejmującego tematykę geograficzno-opisową i niezwykle popularnego w okresie od IX do XIII wieku. Zob. Lewicka 2017: 55

² Jak choćby *Złote stolice Arabów* autorstwa Marka M. Dziekana.

³ W piśmiennictwie zachodnim życie i dzieło reformatora charakteryzują jedynie dwie monografie w języku francuskim: Krieken 1976 (tłum. ar. Bnu Salāma 1988) i Smida 1970. Nieliczne są także opracowania

zację wywarła wpływ myśli europejska, na pierwszym miejscu francuska. Tunezyjczyk, podążając śladem innych przedstawicieli XIX-wiecznych elit arabskich, odbył podróż do Europy, aby przez bezpośredni ogląd zapoznać się z dorobkiem tamtejszej cywilizacji i poznać tajemnicę jej rosnącej potęgi. Doświadczenia zdobyte podczas tych wojaży okazały się inspiracją do namysłu nad kondycją cywilizacji arabsko-muzułmańskiej oraz impulsem do wprowadzania reform warunkujących jej dalszy rozwój.

Będąc jednym z pionierów odnowy w świecie arabsko-muzułmańskim, postulował konieczność rozwoju cywilizacyjnego, rozumianego jako odnowa struktur społecznych i politycznych oparta na fuzji elementów kultury muzulmańskiej i zachodniej, przejawiająca się w poszanowaniu prawa muzulmańskiego i przyjęciu zdobyczy cywilizacji europejskiej w różnych dziedzinach, począwszy od sztuki na gospodarce kończąc (Lewicka 2017: 13).

Idee At-Tūnusiego plasują się między dominującymi w tamtym okresie w świecie arabsko-muzułmańskim dwoma nurtami reprezentowanymi przez zwolenników ślepego naśladownictwa Zachodu oraz zwolennikami „odwrócenia się do Zachodu plecami”. Zarówno jeden, jak i drugi nurt dostrzegł ówczesne zacofanie świata arabsko-muzułmańskiego, prezentując rozbieżne diagnozy owej słabości oraz odmienne sposoby jej pokonania. *Ḥayr ad-Dīn*owi bliżej było do modernistów, którzy uważali, że islam da się pogodzić z nowoczesnością, a nawet wiele idei zachodnich zawiera się w islamie, z tym że nie miał takiego szczęścia jak żyjący na arabskim Wschodzie Rifa‘a at-Taḥṭāwī (1801–1973), Muḥammad ‘Abduḥ (1849–1905) czy Muḥammad Rašīd Riḍā (1865–1935), dla których historia okazała się bardziej łaskawa (Górak-Sosnowska 2007: 85-90).

Książka *Świat islamu, Europa i reformy. Prolegomena Ḥayr ad-Dīna at-Tūnusiego* stanowi rozwinięcie i podsumowanie wieloletnich badań oraz rozważań autorki, które zostały zawarte także w czasopiśmie naukowych, do których dostęp może być utrudniony. Należy tutaj wymieść choćby takie artykuły jak: *Ḥayr ad-Dīn at-Tūnūsī – ojciec odrodzenia tunezyjskiego* („Przegląd Historyczny” 2012), *Wizerunek cywilizacji europejskiej w „Najprostszej drodze do poznania sytuacji w królestwach” Ḥayr ad-Dīna at-Tūnusiego* („Przegląd Historyczny” 2012), *Wizerunek cywilizacji muzulmańskiej w „Najprostszej drodze do poznania sytuacji w królestwach” Ḥayr ad-Dīna at-Tūnusiego* („Studia Historyczne” 2015), *Mądrość jest bronią wiernego. Aqḡam al-masālik fi ma‘rifat aḥwāl al-mamālik Ḥayr ad-Dīna at-Tūnusiego* (w: A. Bednarczyk, M. Kubarek, M. Szatkowski [red.] 2015. *Orient i literatura. Między tradycją a nowoczesnością. Seria „Orient in Literature – Literature of the Orient” 2*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK), niemniej jednak w żadnej z wzmiankowanych publikacji nie znajdziemy przekładu oryginalnego tekstu *Prolegomenów*.

Trudno nie zgodzić się ze stwierdzeniem zawartym w umieszczonym na okładce książki fragmencie pochodzącym z recenzji prof. Katarzyny Pachniak, że pozycja autorstwa Magdaleny Lewickiej, oddawana do rąk czytelnika przez Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

[w]nosi istotny wkład w niekiedy traktowane przez arabistów marginalnie badania nad kulturą arabskich prowincji osmańskich i pokazuje mało znany wycinek: fascynację Europą przy jednoczesnej chęci zachowania tożsamości własnej kultury, a tym samym uzupełnia ona istotną lukę w pozycjach dotyczących tego okresu islamu na polskim rynku wydawniczym.

Niezaprzeczalnie największą zaletą tej pozycji jest rzetelność w opracowaniu niezwykle bogatego, różnorodnego, a często trudno dostępnego materiału źródłowego w języku arabskim. Nie można jednak zapomnieć, że analiza koncepcji At-Tūnusiego jest komentarzem do zasadniczej części pracy, czyli przekładu *Prolegomenów*. Dzieło to, jak już wspomniano, zostało napisane XIX-wieczną arabszczyzną, którą cechuje styl odbiegający od współczesnej publicystyki i beletrystyki, stanowiący swoiste połączenie prostej narracji z wyrafinowaną retoryką. Należy także zaznaczyć, że w tym czasie językiem urzędowym na Bliskim Wschodzie był język turecki, a znajomość arabskiego języka literackiego, który przechodził głębokie przemiany, ograniczała się do wąskiej wykształconej grupy elit. Na wiek XIX przypada także arabskie odrodzenie (*An-Nahḍa*), które z Egiptu, Syrii i Libanu rozprzestrzeniło się na pozostałe obszary świata arabskiego, niosąc ze sobą głębokie przeobrażenia społeczne i kulturowe. Zmiany dotyczyły także języka, który musiał nadążyć za rzeczywistością, aby pozostać sprawnym narzędziem jej opisu. Zachodziły one również w obrębie literatury, czyniąc z niej tubę dla nowych idei; pod koniec XIX wieku miały dotrzeć do świata arabskiego nowe gatunki, takie jak powieść, nowela, dramat czy esej (Bielawski et al. 1978: 100–128; Walther 2008: 265–274). Niemniej dzieło At-Tūnusiego jest mocno osadzone w klasycznej literaturze i nawiązuje do tradycji historiograficznych. Jak wspomina Lewicka, nie budzi wątpliwości to, iż Ḥayr ad-Dīn wzorował się przy kompozycji swojego dzieła na pisarstwie wielkiego rodaka, Ibn Haldūna, uważanego za ojca socjologii, autora słynnej *Al-Muqaddimy*. Niewątpliwie więc przekład *Prolegomenów* Ḥayr ad-Dīna wymagał od tłumaczki literackiego zaplecza i doskonałego warsztatu translatorskiego.

Podsumowując, warto wspomnieć, że opisana przez Lewicką sytuacja polityczno-społeczna w Tunezji w czasach Ḥayr ad-Dīna At-Tūnusiego (brak sprawnej administracji i słabość systemu sprawowania władzy), która skłoniła myśliciela do poszukiwania przyczyn zacofania swojej ojczyzny i sposobów zapewniających rozwój kraju, nasuwa pewne analogie do problemów politycznych, społecznych i gospodarczych, z jakimi boryka się współczesne państwo tunezyjskie. Społeczeństwa arabskie z początku XXI wieku w dalszym ciągu nie rozprawiły się z dziedzictwem postkolonialnym i tkwią zakleszczone dychotomicznym wyborem między zachodnim postępek a rodzimym zacofaniem. Oznacza to, że wiele kwestii, które nurtowały XIX-wiecznych intelektualistów, do tej pory nie znalazło ostatecznego rozwiązania, a dawne wyzwania pozostają aktualne mimo odmiennego kontekstu geopolitycznego. Tym samym klucza do zrozumienia mechanizmów wydarzeń wstrząsających obecnie światem arabskim należy upatrywać w historii, bowiem to od jej interpretacji zależy sukces – bądź jego brak – w rozwiązaniu dzisiejszych problemów.

Jak zwraca uwagę Lewicka, większość tunezyjskich uczonych muzułmańskich nie popierała dążeń reformatorskich Ḥayr ad-Dīna, wśród jego współpracowników znalazła się jedynie niewielka grupa przedstawicieli obydwu szkół prawa reprezentowanych w Tunezji: malickickiej i hanafickiej. Jego myśl nie była także później kontynuowana i pozostaje poza Tunezją praktycznie nieznana. Ta gorzka refleksja wskazuje, że wbrew zawartej w tytule dzieła At-Tūnusiego idei, narody wcale nie chcą podążać najprostszą drogą do wzajemnego poznania. Wręcz przeciwnie, najchętniej postępują krętą ścieżką wytyczaną przez wzajemne animozje i wynikające z nich stereotypowe wyobrażenia. Drogę do umysłów

i serc narodów szybciej odnajdują głoszący populistyczne idee polityczni i religijni radykałowie niż nawołujący do reform myśliciele i mężowie stanu. To smutna i niezbyt budująca refleksja, ale niestety nieuchronnie nasuwa się po lekturze recenzowanej pozycji. Z drugiej strony publikacja ta jasno pokazuje, że islam nie musi oznaczać głównego „hamulcowego” rozwoju, i że możliwy jest postęp w zgodzie z duchem tej religii.

Bibliografia

- Abū Ḥamdān, Samīr 1993. *Ḥayr ad-Dīn at-Tūnusī*. Bayrūt: Aš-Šarika al-Ālamiyya li-l-Kitāb al-Ālamī.
- Bnu Salāma, Al-Bašīr 1988. *Ḥayr ad-Dīn wa-al-bilād at-tūnusiyya 1850–1881*. Tūnis: Dār Saḥnūn.
- Dziubiński, Andrzej 1984. *Podbój Maghrebu przez Francję 1830–1934*. Wrocław: Ossolineum.
- Górak-Sosnowska, Katarzyna 2007. *Świat arabski wobec globalizacji. Uwarunkowania gospodarcze, kulturowe i społeczne*. Warszawa: Difin.
- Al-Ḥūsī, ‘Alī 2004. *Ḥayr ad-Dīn at-Tūnusī – Abū an-Naḥḍa*. Tūnis: Dār Šawkī li-n-Našr wa-at-Tawzī’.
- Karrū, Abū al-Qāsim Muḥammad 1958. *Ḥayr ad-Dīn at-Tūnusī*. Tūnis: Al-Maṭba‘a al-‘Ašriyya.
- Lewicka, Magdalena 2017. *Świat islamu, Europa i reformy. Prolegomena Ḥayr ad-Dīna at-Tūnusiego*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.
- Mazālī, Muḥammad 1971. *Ḥayr ad-Dīn raḡul ad-dawla*. Tūnis: Ad-Dār at-Tūnusiyya li-an-Našr.
- Smida, Mongi 1970. *Khereddine ministre reformateur*. Tunis: Maison tunisienne de l’édition.
- Aš-Šamlī, Munḡī 1973. *Ḥayr ad-Dīn Bāšā*. Tūnis: Ad-Dār at-Tūnusiyya li-an-Našr.
- Van Krieken, Gerard 1976. *Khayr al-Din et la Tunisie (1850–1881)*. Leiden: E.J. Brill.
- Walther, Wiebke 2008. *Historia literatury arabskiej*. Tłum. Agnieszka Gadzała. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.